

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/50-54

Gulnoz Hamrayevna Ernazarova
Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet
Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi
Bağımsız Araştırmacısı

AHMED YESEVİ VE ALİŞER NAVOI'NİN ESERLERİNDE LİRİK MEDITASYON

Öz

Bu makalede Yusuf Hos Hacib, Ahmad Yassavi ve Alisher Navoi gibi Özbek klasik edebiyatının önde gelen temsilcilerin gazallerinde meditatif sözlerin işaretleri ve temeli incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: meditatif şarkı sözleri, Doğu İslam mistisizmi, Yusuf Hos Hacib, Ahmad Yassavi, Alisher Navoi, lirik meditasyon

Lyrical meditation in the works of Ahmad Yassawi and Alisher Navoi

Abstract

In this article it is analyzed signs and basis of meditative lyrics in the ghazals by the prominent representatives of Uzbek classic literature as Yusuf Khos Hojib, Ahmad Yassaviy and Alisher Navoi.

Key words: meditative lyrics, Eastern Islamic mysticism, Yusuf Khos Hojib, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoi, lyrical meditation

Modern Özbek meditatif nazmının tarihî-edebî, manevî-eğitsel etkenlerini belirleyen önemli kaynaklardan biri klâsik Özbek edebiyatıdır. Edip Ahmet Yükneki'nin *Atabetü-l Hakayık*, Burhanuddin Rabguzî'nin *Kıssatü-l Enbiya* adlı eserlerinde, Yesevî, Nevaî, Süleyman Bakırgânî, Sufi Allahyar, Babarrahim Meşreb, Zahiriddin Muhammed Babur, Turdi Feragî, Muhammed Riza Âgâhî, Hocanazar Hüveyda, Muhammed Amin Hoca Mukimî, Zakircan Furkat gibi klâsik şairlerimizin şiirlerinde çağdaş Özbek meditatif nazmına ait özellikler çoktur. XX. Yüzyıl Özbek şiirinin en parlak temsilcilerinin sanatında görülen genel insanlık, genel felsefî ve genel psikolojik motiflerin, karakter ve imgelerin bu geniş şiir tuvalinden renk aldığını söylersek, yanılmayız elbette.

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'inde meditatif nazmın felsefî yönü, özellikle hayat ve ölüm, âdem ve âlem meseleleri net biçimde ifade edilir. Yazarın bireysel durumu ve duygularının toplumsal, manevî meselelerle uygun halde ele alınışı şu dizelerde açıkça görülür:

*Teessüflerim, teessüflerim, nerde o adamlar ki,
Vefa adını âlemde bırakıp gittiler, onları methedeyim.
Onlar bugün bu âdet, kural, huyları görselerdi,
Eğer bunları onlar bırakmış olsalar, mutlu olayım.
Edebin, âdetin, huyun nasıl olacağını anlatsınlar,
Tüm iyiler öldüler, güzel kural, âdetleri kendileriyle götürdüler,
İnsanların en bayağısı geride kaldı, nasıl da iyiyi bulayım
Bu ortada gezenlerin hepsi adam ise,
Onlar, yani öncekiler melekler miydi acaba
Onlar göçüp gittiler, ben bunlarla kaldım,
Nasıl olayım, hangi huylarımla yarayayım...*⁹

Hint yoga sistemi kaynaklarda: "tamamen trans durumu, mistik vecd halini ortaya çıkaran fiziksel alıştırma yardımıyla insan ruhunun ilahî sistem içine girmesi" şeklinde tanımlanır. Yoganın kurucusu olarak MÖ I. Yüzyılda ikamet eden Patanjali gösterilir.¹⁰ Hinduizm'in temelini oluşturan yoga öğretisi fiziksel meditasyonun ana aracı olarak kabul edilir. Ama meditasyonun bu şekli Doğu İslam tasavvufu, tasavvuf öğretisinin kelimadaki ifadesi olan Doğu eğitsel edebiyatındaki lirik meditasyondan tamamen ayrılır. Bu iki hadisenin birbiriyle karıştırılmaması gerekir. Aksi takdirde modern Özbek meditatif nazmının mahiyetini anlamak, onun genetik etkenleri ile ilgili doğru sonuca varmak imkansızlaşır. Genel olarak Doğu İslam yazılı meditatif şiiri marifet kavramına dayanır. Yani Allah'a yakın olmaya, vücut ve maddi âlemden

⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* (Saadete Ulaştıran Bilim), Fan Yay., Taşkent, 1971, s.945-947. Bu bmlümde masaya yatırılan problemin doğasını göz önünde bulundurarak Yusuf Has Hacib şiirlerinin tebdil şeklini sunmayı uygun bulduk-G.E.)

¹⁰ *Filosofskiy slovar*. Ed.İ.T.Frolova, 5.baskı, İzdatelstvo političeskoy literaturı, Moskova, 1987, s.183.

kopmak suretiyle ruhu olgunlaştırmaya yönelik ruhsal süreçlerin lirik tasviri Doğu İslam meditatif nazımının mahiyetini oluşturur. Burada fiziksel olgunluğu sağlayan fiziksel egzersizler dikkate alınmaz.

Tasavvufufla ilgili irfani edebiyatlarda sık sık karşılaştığımız şu hadise fikrimizi daha da belirginleştirir. Kaynaklara göre, Hakka ulaşan bir ulu şeyh iki müridine yedi sene süre tanıyarak dünyada kendilerinden daha bilgin kişileri bulup onlardan eğitim almalarını istemiş. Yedi sene geçtikten sonra müritler şeyhin huzuruna dönmüşler. Şeyh onlardan neler öğrendiklerini sormuş. O sırada müritlerden biri havada muallak kalarak, diğeri de suyun altına inerek namaz kılmışlar. Bu yaptıkları ile şeyhi şaşırttıklarını düşünmüşler. Şeyh de onlara bakarak şöyle demiş: “Havada toz, suyun altında saman çöpü de muallak kalabilir. Sizler hiçbir şey öğrenememişsiniz. Benim gösterdiğim yolu terk etmişsiniz. Gidiniz, artık bizlerden değilsiniz.”

Sufi şairimiz Sufi Allahyar aşağıdaki dizeleri sanki bu iki mürit için yazmış, ulu şeyhin sözlerini doğrulamış gibi:

*Şeriatsız kişi uça bile havaya,
Gönül verme onun gibi hudnümaya...*

Rivayete benzer bu olay Hint yoga meditasyonu ile Doğu İslam tasavvufu meditasyonu arasında büyük bir fark olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir. İnsan bedenini hangi seviyeye ulaşırsa ulaşınsın Hakka bağlanmadıkça kamil insan olamaz, der İslam tasavvufu. Nazmında da bu mânâyı ifade eder. Ahmet Yesevî hikmetlerinde bu anlam net ve öz bir şekilde belirtilir.

Mevlâna'nın “Bîşnev ez ney çün hikâyet mekûned, Ez cüdayeha şikâyet mekûned” şeklinde tarif ettiği ney navası şeriat dairesindeki amel, Allah'ı anma, O'nu sevmek, O'na kalben bağlanma demektir. Dizelerde ney tasvir edilmiş gibi görünse de aslında ney vasıtasıyla Hakkın aşkı ile kıvranan olgun insanın gönlü kaleme alınmıştır. Bu noktada lirik “ben” geniş anlamda toplumsallaşır. Bu da meditatif şiirin önemli özelliklerinden biridir.

Yusuf Has Hacib'in yukarıdaki dizeleri de bizi bu sonuca götürür. Şair, geçmişi hatırlayarak teessüf eder: “Teessüflerim, teessüflerim, nerde o adamlar ki, Vefa adını âlemde bırakıp gittiler, onları methedeyim...” Teessüfün nedeni, geçmişte yaşamış, yazarın tanıdığı ve sohbet ettiği insanların bu dünyayı terk etmiş olmalarıdır. Geride kalanlar ise alçaklığa yöneldiler, dünya malına gönül verdiler. Göçen olgun insanların kişilikleri, yaşam tarzları sadece akıllarda kaldı. Toplum onları unuttu ve kendi istediği kurallara göre yaşamaktalar. “İnsanların en bayağısı geride kaldı, nasıl da iyiyi bulayım, Bu ortada gezenlerin hepsi adam ise, onlar, yani öncekiler melekler miydi acaba” diye kaygılarını beyan eder şair. Burada şair, geçmişle bugünü karşılaştırarak sonuç çıkarmaktadır. Olgunluk, asıl insanlık hakkında lirik düşüncelerini sergilemekte, dönemin toplumsal hayatıyla tatmin olmayıp geçmişi özlemektedir. Ruhsal olgunluk hakkındaki kavram ve âdetlerin yerini dünya sevgisi, haset, dedikodu, aç gözlülük gibi illetlerin almış olmasına üzülmekte, ağlamaktadır. Yalnız, bu kara düşünceden doğan boş bir ağlayış değildir. Bu, ulvidir ve gönülleri temizleyen bir ağlayıştır.

Şairin toplumsallaşmış “ben”i aracılığıyla mensubu olduğu dönemin olgularını değerlendirme, toplumdaki manevi hastalıklara karşı bâtini isyan motifi bakımından Yusuf Has Hacib ile Ahmet Yesevî şiirleri birbirine çok yakındır.

*Ezel günde Azim bize kıldı takdir,
Bizden geçip onca hata kıldık, taksir,
Onun için nareside oldu esir,
Huyumuzdan bize cefa etti, görün.*

*Ne anada rahim kaldı ne babada,
Ağa kardeş birbiriyle macerada,
Müslümanlar dava kılar içer bade,
Mestlik ile akrabadan koptu, görün.*

*Nekes, hasis, vicdanı yok kullar hâkim,
Kibir haddin geçip onlar oldu zalim,
Halk içinde hor görüldü derviş, âlim,
Himayesi halkın kâfir oldu, görün...”¹¹*

Yesevîşinas İbrahim Hakkulov şairin bu ruhtaki şiirlerini o dönem Türkistan'ının sosyal-tarihî hadiseleri ile bağlayarak şöyle açıklar: “Yesevî, halkın başına zorluk ve felaketlerin yağdırıldığı bir dönemde

¹¹ Ahmet Yesevî, Hikmetler, Yayına hazırlayan, önsöz ve açıklamalar yazarı İbrahim Hakkulov, Gafur Gulam Yay., Taşkent, 1991, s.189-190.

yaşamıştır. O, Türk Karahanlı devleti ile Karahitaylar arasında yaşanan savaşı, onun akıbetlerini görmüş, şiirlerinde bu faciaları kaleme almıştır. “Nekes, hasis, vicdanı yok” zalimlerin hükmettiği toplumda meydana gelen şefkatsizlik ve manevi çöküş konusunda Yesevî hikmetlerinde böyle der...”¹² Hakikaten, böylesi kesin bahisli düşünceler yazarın gerçek hayatta gördüğü, yaşadığı, içinde isyan uyandırdığı olayların etkisiyle doğar. Bu dizeleri (Ezel günde Azim bize kıldı takdir, Bizden geçip onca hata kıldık, taksir...) ile Yesevî bir yandan Yusuf Has Hacib’e yaklaşırken diğer yandan olgu ve ona yaklaşımı belirginleşmektedir. Söz konusu dizeler yazarın sadece, İbrahim Hakkulov’un kaydettiği, toplumsal kargaşalar, anarşi sonucunda ortaya çıkan duruma yaklaşımı ve değerlendirmesi değildir. Burada tüm bunların niçin gerçekleşmekte olduğuna yönelik düşünceler aktarılmaktadır. Şair olayı beyan etmek ve ondan şikâyetçi olmakla yetinmemektedir. İlk bendin son dizesinde yazar sebep sonuç mukayesesi yaparak genel felsefi sonuç çıkarır. Yani “Huyumuzdan bize cefa etti, görün...” demektedir. Kutsal kitaplarda, halk bilgeliğine ait atasözü ve masallarda insanın başına onun huyundan dolayı zorluk ve belalar geldiği vurgulanır. İnsanın mizacı bozulsa, toplumda zulüm ve zorbalık çoğalsa böyle bir topluma bela yağacağı belirtilir. Yesevî de toplumdaki bozulmaların sebebini büyük sosyal-siyasal hadiselerde değil, bu toplum mensuplarının gönül ve manevi bozuluşlarında görür.

Daha sonraki bentlerde şair, kendini tedirgin eden ve böyle akıbetleri ortaya çıkaran sebepleri daha net beyan eder. Bu, dizelerde aşağıdaki meselelerin beyanında görülür: 1. Akrabalık bağlarının kopması, yakın kişiler arasında merhametin kaybolması. 2. İçki – İslam’ın yasakladığı işlere toplum üyelerinin kendilerini kaptırmaları. 3. Hâkim sınıfın huyunda kibrin, amelinde zulmün artışı. 4. Bilgin va Allah’ın olgun insanlar olan dervişlerin toplumda hor görülmesi, itibarsızlaştırılması.

Yesevî’nin *Müncafnâme* adlı şiirinde Allah’a hamt ve Peygambere salavattan sonra toplumsal, beşerî meselelere geçilir. Şair, cahille âlimi karşılaştırıp birinin topluma zararlı, diğerini faydalı olduğunu söylerken faydalı olanların birçoğunun dünyadan göçtüğünü, şimdi yer altında olduklarını belirterek eseflenir:

*Zeban-ı hal ile ummana döktüm,
Hakikat sözüyle cahili sövdüm.
Eğer âlim olsa canım tasadduk,
İnci cevher sözümü işitip anla.
İnci cevher sözün âleme saçsa,
Okuyup anlasa kelamı hakkı açsa.
Ol âlime canımı feda kılarım,
Tamamı hanuman ihsan kılarım.
Hani âlim, hani amel yâranlar,
Hüdadadan söylese siz can veriniz.
Gerçek âlim yastığını taştan yarattı,
Neyi anladiysa onu âleme anlattı.
Özünü bildi ise halkı bildi,
Hüdadadan korktu ve insafa geldi...”¹³*

Şiirde aynı zamanda gerçek bilginle sahte bilginin kim olduğu araştırılır. Yesevî’ye göre sahte bilginin yolu riya ve yalan ile yolumdur. Onun bu dünyada eğlenceli hayat sürmesi, yüksek makam ve sahte itibar kazanması kolaydır. Çünkü o, Allah’tan korkmaz. Ahireti düşünmez. Gerçek bilginlik ise zorlu ve dikenli patikadan yürüyerek yol açmaktır. O, toplum için zorluk çekerek su getirir. Ama toplum onu hor görür, ona değer vermez. Bu, onun gerçek bilgin olduğuna dair bir kanıttır. Çünkü gerçek bilgin “yastığının taştan” olduğunu, ızdırap içinde yaşayacağını iyi bilir. Bunu bilmesine rağmen sahte bilginin yolundan yürümez. Çünkü o kendini anlamıştır. Kendini anlarken de toplumun alçaklıklarla dolu, dünyanın da yalancı olduğunu idrak etmiştir. Böylesi âlimler toplum arasında nadirdir. Hatta onların çoğunluğu yer altında. Gerçek âlim toplumdan gelecek ızdıraplara Allah’tan korktuğu için aldırmaz. Hak ve hakikat yolunda sakin ve emin tavırla devam eder.

Yusuf Has Hacib, Ahmet Yesevî gelenekleri XX. Yüzyıl şiirine direk intikal etmiş değildir. Bu gelenekler kuşakların şiir silsilesinde tedrici olarak ulaştırılmıştır. Örneğin, Ali Şir Nevaî sanatında öyle şiirler, beyit ve mısralar vardır ki onlar şairin dönemine kadar yaşamış düşünürlerin eserlerindeki anlam ve şekille aynıdır.

Ali Şir Nevaî’nin tasavvuf felsefesi ile yoğrulmuş, ciddi toplumsal, insani meselelerin yorumlandığı şiirleri çoktur. Bu durum, diğer klâsik şairlerin yanında Ali Şir Nevaî’nin de şiirlerini meditatif nazım bakımından araştırmayı gerektirir. Aşağıda şairin şiirlerindeki meditatif yönler üzerinde kısaca durmaya çalışacağız.

¹² İbrahim Hakkulov, Ahmet Yesevî / Ahmet Yesevî. Hikmetler, Gafur Gulam Yay., Taşkent, 1991, s.5.

¹³ İbrahim Hakkulov, Ahmet Yesevî / Ahmet Yesevî. Hikmetler, Gafur Gulam Yay., Taşkent, 1991, s.199.

Hayretü-l Abrar’ın “Evvelki Makalat”ına ilave edilen hikâyede Yusuf Has Hacib ve Ahmet Yesevî’lerin şiirlerinde yorumlanan insan ve toplum, insan hayatı, onun mahiyeti incelenir. Nevaî; ciddi toplumsal problemleri yazarın diliyle beyan eden seleflerinden farklı olarak, onları karakterlerin diliyle, diyalog şeklinde ortaya koyar.

Hikâyeye göre günün birinde meşhur şeyh Bâyezid-i Bistamî’yi dalgın halde gören müritlerinden biri ondan bu halinin sebebini sorar. Şeyh, ızdırabını şöyle açıklar:

*Kim bu cihan içre ki, ildir gulu,
İl dolu, ama kişidendir hulu...*¹⁴

“Bu yalancı dünyada gulu, yani gürültü ile yaşayan insanlar arasında “adam” bulamadım. Veya dünya insanlarla dolu ama onların arasında “adam” demeye değer birini göremedim.” Cevaba şaşıran mürit tekrar sorar: “Eğer bu dünyada adam yoksa, o zaman onların içinde ikamet eden siz kimsiniz? Siz de bu topluma ait değil misiniz?” Şeyhin cevabı çok derindi. Müridin sorusu ise bu derinliği kavrayamadığının göstergesiydi. Bu yüzden şeyh “adam” derken kimi veya neyi kastettiğini açıklar:

*Şeyh dedi: “Ey işi gümrahlık,
Bulmamış iş sırrından ağâhlık.
Ben yine yüz bin beni sergeştedek,
Aşkı bağır kanına ağuştedek,
Olmazsa iman ile gitmek işi
Anla ki onu dese olmaz kişi...
Kim çü veda eyleyecek can ona,
Yoldaş olur yoksa yok iman ona...”*¹⁵

Yanıttan anlaşılacağı üzere Bâyezid-i Bistamî’yi düşündüren şey, insanoğlunun bu hayattan imanlı halde mi yoksa imansız mı gidecek olmasıdır. Kaygının genel insanlığa ait olması ve Bayezid’i derin düşünceye sevk etmesinin nedeni yaşamsal meselelerle uğraşan kişilerin hakikati anlayamamalarıdır. Sadece ahiretini düşünen, Nakşibendilik’te ifade edildiği gibi “Eli emekte, kalbi Allah’ta” olan kişi böylesi derin düşünceye müktedirdir. Ayrıca, insanın bu dünyadan imanıyla mı imansız halde mi gideceği bilinmez. Bâyezid-i Bistamî’nin kaygısının mahiyeti tam da bununla ilgilidir. Ayrıca söz konusu hikâyenin göçenleri anma, onların hayatına ibretle bakma özelliği de vardır. Hikâye kahramanı göçenleri yâd etmekle yetinmemekte; ulu zatların göçmüş olmasından dolayı meydana gelen üzüntüsünü ve “kişinin bulunmadığı” bir dönemde yaşamak zorunda kaldığını beyan etmektedir.

Her ne kadar “meditatif nazım” terimi Avrupa’da ortaya çıkmış ve özgün örneklerini İngiliz santimental şiiri bağrında vermiş ise de köken itibarıyla Doğu’ya dayanır. İslamiyet sonrası Doğu edebiyatında göze çarpan civanmertlik, ahilik etiği ve onun tasavvuf şiirine yansması Orta Çağ’da Doğu’ya gerçekleştirdikleri hac seferlerinden dönen şövalye nazmını büyük ölçüde etkilemiştir. Konuyla ilgili edebiyat meseleleri ile özel olarak ilgilenen Necmiddin Kamilov, Fazıla Süleymanova gibi bilginlerin eserlerinde önemli kayıtlar vardır.¹⁶ Neticede, Batı şiirinde de ölüme ibret gözüyle bakma, ölümü baki hayata geçiş basamağı olarak yorumlama, toplumsal hayat ile doğa egzotiğini birbirine karşı koyma, insanlığın çocukluğu hakkında düşünceye dalma, ağtısalık, yol anıları ile duygularını ortaya koyma, seyahatte hayat felsefesini anlama motifi, endüstriden tedirgin olma ve doğa kucasına özlem duyma, “kabristan şiiri”, ölümü hatırlama, geçmişte yaşamış atalara, yakınlarına, erken terk eden aşkına ithaflar, şair “ben”inin sosyalleşmesi gibi meditatif nazma ait özellikler yavaş yavaş gelişerek tekamüle ulaştı. Buradan anlaşılacağı üzere Özbek şiirinin klâsik döneminde meditatif nazma ait unsurlara sık sık rastlanması tesadüf değildir.

Gözlemlerimize dayanarak söyleyebiliriz ki halkın belli dönemine ait toplumsal, yaşamsal, ahlaki krizler hakkındaki bu tür şiir yorumlarına her kuşak temsilcisinin şiirinde rastlanır. Yesevî’den birkaç asır sonra XX. Yüzyılda faaliyette bulunan Abdulla Aripov, Erkin Vahidov, Aman Matcan, Rauf Parfi, Halime Hudayberdiyeva, Şevket Rahman, Hurşid Dostmuhammed, İşkabil Şükür gibi Özbek şairlerinin sanatında bu yön kabarak görünür. Bütün bunlar XX. Yüzyıl şiiri ve günümüz Özbek şiirinde meditatif nazımın yasal temellere dayandığını, onun milli gelenekler bağrında yetiştiğini gösterir.

¹⁴ Ali Şir Nevaî, Mükemmel Eserler, Hamse. Hayretü-l Ebrar, Fan Yay., Taşkent, 1991, s.108.

¹⁵ A.g.e., s.109.

¹⁶ Bk. Necmiddin Kamilov, İbni Sina ve Dante, O’qituvchi Yay., Taşkent, 1982; Fazıla Süleymanova, Doğu ve Batı, Gafur Gulam, Taşkent, 1997.

Kaynaklar

1. Ahmet Yesevî, Hikmetler, Yayına hazırlayan, önsöz ve açıklamalar yazarı İbrahim Hakkulov, Gafur Gulam Yay., Taşkent, 1991, s.189-190
2. Ali Şir Nevaî, Mükemmel Eserler, Hamse. Hayretü-l Ebrar, Fan Yay., Taşkent, 1991, s.108.
3. Kamilov Necmiddin, İbni Sina ve Dante, O'qituvchi Yay., Taşkent, 1982;
4. Süleymanova Fazıla, Doğu ve Batı, Gafur Gulam, Taşkent, 1997.
5. Hakkulov İbrahim, Ahmet Yesevî / Ahmet Yesevî. Hikmetler, Gafur Gulam Yay., Taşkent, 1991, s.199.
6. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig (Saadete Ulaştıran Bilim), Fan Yay., Taşkent, 1971, s.945-947.
7. Filosofskiy slovar. Ed.İ.T.Frolova, 5.baskı, İzdatelstvo političeskoy literaturı, Moskova, 1987, s.183.

Gönderilib: 14.08.2020

Qəbul edilib: 16.08.2020